

**ՀԱՅ ՏՈՀՄԱԾԻՆ ՏԻԿՆԱՆՑ ԻԾԽԱՆԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ ԵՒ
ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԵՐԻ**

Նազենի Ղարիբյան

Մաշտոցի անվ. Մատենադարան

Քանալի բառեր. *հիշատակարան, արձանագրություն, վիմագրություն, միջնադարյան հասարակություն, հայ իշխանուհիներ, նախարարական կարգ, կանայք միջնադարում*

Տարիներ առաջ հրատարակած մի յուրօրինակ հոդվածում Կլոդ Արմեն Մուրաֆյանը, պատմելով Կիլիկիո հայոց վերջին թագավորների սեռական կյանքի մասին, հետաքրքրագույն տեղեկություններ է հաղորդում նաեւ որոշ թագավորագուն կանանց վերաբերյալ, որոնք լույս են սփռում նրանց դիրքի, ուժեղ անհատականության, հասարակական կարգավիճակի եւ հատկապես իշխանական իրավունքների հետ կապված խնդիրների վրա¹:

Ցանկանալով մասնակից դառնալ մեր սիրելի կոլեգային, բարեկամին ու մեծ ընկերոջը մատուցվող երախտիքի հորեղանակյալ այս նախաձեռնությանը, եւ այս օրերին իսկ առիթ ունենալով պարապել նրա փարիզյան աշխատանոցում՝ կփորձեմ ի պատիվ իրեն արձագանքել հայ կանանց թեմային՝ նրանց տոհմական ծագմամբ պայմանավորված մի երեւույթի շուրջ նախնական դիտարկումներով, որն առավելագույն դրսևորումն է ստանում նույն՝ Կիլիկյան թագավորության դարաշրջանում, սակայն հայկական աշխարհի հակառակ, հյուսիս-արեւելյան տարածքներում:

Այսպես, միջնադարյան ձեռագիր հիշատակարաններում եւ հատկապես վիմագրություններում տեղ գտած բազմաբնույթ ձեւակերպումները եւ անվանական տեղեկությունները թույլ են տալիս վերանայել սովորութային իրավունքի եւ կանոնական կարգադրությունների շրջանակներում արձանագրված՝ կին-տղամարդ հարաբերությունների եւ կանանց կարգավիճակի մասին մեր պատկերացումները, առնվազն՝ եկեղեցական պատվերների, նվիրատվությունների եւ թողնվող հիշատակների համատեքստում²:

¹ **Mutafian 2009:**

² Պատվիրատու կանանց մասին տե՛ս **Rapti 2014** հոդվածը:

Հետաքրքիր է նշել անմիջապես աչքի զարնոդ այն հանգամանքը, որ առնվազն մինչև ԺԴ դարը պահպանված փաստա-նյութերում կանանց անունները բավական հաճախակի են հանդիպում՝ լինի կողակցի, այրու, մոր, քրոջ, թե դստեր դերում: Ընդամին, որքան հնարավոր եղավ մինչև այժմ պարզել ուսումնասիրվող տեքստերի հաղորդած տեղեկություններից, այս իրողությունը կախված չէ հասարակական դիրքից եւ սոցիալական ծագումից: Կան հիշատակագրեր, որտեղ անվանապես նշվում են միայն ընտանիքի տղամարդիկ, իսկ կանայք՝ ընդհանրական գոյականով, ինչպես, օրինակ, 1154 թ. մի հիշատակարանում գրիչն ընթերցողներին խնդրում է աղոթքներում հիշել «...գՍտեփաննոս քահանայ, եւ զեղբայր իւր զԱնտրեսս ք[ահա]յնայ, զՎարդն եւ զամուսին [իւր] ... »³: Նույնկերպ, ըստ Վեհափառի Ավետարանում պահպանված տեղեկության՝ Սարգիս քահանան նորոգել է ձեռագիրը «ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ որդւոյ իմոյ Վարդա եւ մաւր նորին»:⁴

Սակայն, կան այնպիսի հիշատակագրեր, որտեղ բոլորն են նշվում անվանապես կամ նշվում են ոմանք՝ առանց սեռի տարբերակման: Այսպես, ԺԲ դարի հիշատակարաններից մեկում Յովանէս անունով մի կուսակրոն քահանա առանձին-առանձին նշում է իր ընտանիքի բոլոր անդամներին.

«...եւտ գրել զսա յիշատակ իւրն եւ ծնողաց իւրոց Պատրկին եւ Հերիքայի, եւ եղբարցն Լիւանոսի եւ Մխիթարա ... եւ քերցն իւրոց Չուհային եւ Լիբանանու, եւ զաւակաց իւրեանց Սարգսի, Մխիթարա, Խարիֆշահին եւ Կարապետին, քեռոյն իւրո Սարեմտրո.....»⁵:

Նույն պատկերն է աշխարհիկ քահանաների դեպքում, որոնցից շատերը չեն մոռանում արձանագրել հատկապես իրենց կանանց անունները. «...յիշեցէք ... զՅովհաննէս եւ զԳրիգոր ընդ նոսին եւ զՏիարծէք քահանա եւ զամուսին իւր զՏիկին: Ընդ նոսին եւ զգերառաջնորդս մեր զհոգեսէր Աւետիք եւ զամուսինս զԱշախ... եւ զհոգեւոր հայր մեր զՅակոբ եւ զամուսին իւր զԳոհար...»⁶:

³ ՄՄ 832, **Մաթեոսյան 1988**, էջ 168:

⁴ ՄՄ 10780, **Անդ**, էջ 115:

⁵ ՄՄ 1007, **Անդ**, էջ 312:

⁶ ՄՄ 6332 (1095թ.), **Անդ**, էջ 117:

Իշխանական տների անդամների թողած հիշատակագրերը եւս նույն խճանկարն են արտացոլում: Հայտնի «Լազարեան Աւետարանում», օրինակ, Վանանդի իշխանը չի նշում իր կնոջ անունը. «Ես Սահակ Վանանդացի որդի Վարդա Վանանդացւոյ որում կրկին Մլեհ կոչէին (...) ի մաքրութիւն հոգւոյ իմոյ եւ կողակցի իմոյ գտանել ողորմութիւն յաւուրն այցելութեան»⁷: Սակայն Ադամանի եկեղեցու՝ այժմ ավերված արձանագրության մեջ Գրիգոր իշխանը հիշատակում է իր կին Մարիամին, որի հետ միասին են պատվիրել եկեղեցու շինարարությունը.

«Ըսան եւ եւթն հմւոյ Հերակղի բարեպաշտ թագաւորի ... եւ, Գրիգոր եղուստր եւ Մարիամ իմ կին շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց»⁸: Միասնական նախաձեռնության մասին է վկայում նաեւ Գրիգոր Մամիկոնյանի եւ իր կին Հեղինէի թողած հիշատակագիրը.

«...հիմնարկեցաւ սուրբ Կաթողիկէս ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնենի Հայոց իշխանի եւ Հեղինէի նորին զուգակցի ի բարեխաւսութիւն շինողաց զսա...»⁹: Իսկ Գագիկ թագավորի Ավետարանում հավասարապէս հիշատակված են արքայական ընտանիքի երեք անդամները.

«Զստացող սրբոյ Աւետարանիս զԳագիկ Շահան...շահ՝ որդի Աբասայ, զԳորանդուխտ թագո[ւ]հի եւ զՄարեմ յիշես[ցեք]:»¹⁰

Որոշ հիշատակարաններ հաղորդում են կանանց անունները նշելու կոնկրետ դրդապատճառներ, որոնք բացի նյութական ու ֆինանսական օգնությունից կարող են լինել տվյալ ձեռնարկին այլ տիպի մասնակցության ձեւով.

«... զԳրիգոր, զՄաթեոս, զՊետրոս, եւ զկին ոմն բարեպաշտ, որ եղեւ առաջարկութեան գրոցս անուն նորին Հռիփսիմ՝ յիշեսցիք ի Զրիստոս»¹¹,

«Դարձեալ աղաչեմ յիշել զԽաչաւուրն եւ սիրելի հարազատսն իւր, զՎարդագէլն եւ զկենակից նորին զԽաթունիկն, որ բազում գթով եւ խնամոտ սիրով սպասաւորեաց մերում նուաստութեանս»¹²

⁷ ՄՄ 6200, (887թ), **Անդ**, էջ 40:

⁸ **Կոստանեանց 1913**, էջ 1:

⁹ **Անդ**:

¹⁰ Երուս. n° 2556 (1064թ.), **Մաթեոսյան 1988**, էջ 102:

¹¹ Փարիզ 110 (ԺԲ դ.), **Անդ**, էջ 278:

¹² ՄՄ 4509 (1217թ), **Մաթեոսյան 1984**, էջ 106:

«Չկին ոմն տառապեալ մեղաւք, որոյ անուն Թագուհի, յիշես-
ջիք ի Քրիստոս, եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն»:¹³

Հետաքրքրական է, որ երկու բարեպաշտ կանանց նվիրված
հետեւյալ ջերմ ու երախտագիտական պատմության մեջ նրանց
ծնողների եւ ազգականների անունները չեն հիշատակվում, իսկ
Գոհարի ամուսին Գրիգորը տեղ է գտել կնոջից հետո:

«Արդ կանայք երկուք բարեպաշտք եւ սրբասնեայք, որոց ա-
նուանք նոցա կոչին Գոհարս եւ Խոսրովիդուխդ, ... վասն յիշա-
տակի իւրեանց եւ ծնողաց իւրեանց եւ ազգականաց իւրեանց,
գնեցին զԱւետարանս զայս Գոհարս եւ Խոսրովիդուխտն՝ տուեալ
զբազումս զգինս կայանքս այս, եւ զսակաւքն Մարգարէն եւ Սու-
քիասն, եւ ետուն յանուն Աստուածածնին առաջի բազում վկայից:
... Տէր Յիսուս Քրիստոս, ի քո յահաւոր զալստեանդ ողորմեա
Գոհարին եւ Գրիգորի՝ առն իւրում, եւ Խոսրովիդուխտոյ, եւ իւ-
րոցն ամենայնի...»¹⁴:

Բազմաթիվ են այն հիշատակագրերը, որոնցում առաջին
դէմքով կանայք են հանդես գալիս՝ որպէս պատվիրատուներ,
ստացողներ, նվիրատուներ կամ իրենց ամուսնու գործի շարու-
նակողներ, եւ դարձյալ, ազնվական ծագումն ախտորոշիչ չի
թվում: Այսպէս, Աննա Առուեղեանի՝ Բագարանի եկեղեցու շինա-
րարական արձանագրության («...յետ երից ամաց մահուան
Բոին կատարեաց սուրբ եկեղեցիս Աննայ Բոին ամուսին...»¹⁵)
կամ Սլքէ թագուհու թողած նվիրատվական գրության («Ես՝ Սլքէ
աղախին Քրիստոսի եւ Հայոց թագո[ւ]հի (...) ետու զԱւետարանս
ի Վարագ, ի Սուրբ Աստուածածնիս, զոր իմ ձեռամբս եւ ծառաւք
եմ շինեալ, յաւգնականութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գագկայ, եւ
զաւակաց իւրոց ...»¹⁶) կողքին գտնում ենք ոմն Վրաց տիկին
Մելտեի կամ Տիկնացի վկայությունները:

¹³ Վենետիկ, 88 (1205), **Անդ**, էջ 54: Այս կնոջը ձեռագրի գրիչ Կոզման
տասնչորս տարի հետո կրկին հիշատակում է մեկ այլ Ավետարանում
(ՄՄ 7734, 1219թ), բոլորից առանձին՝ «գտառապեալն կին ոմն Թագու-
հի»: Հետաքրքիր կլիներ բացահայտել Թագուհու տառապանքի աղբյու-
րը եւ նրանց միջեւ եղած կապը:

¹⁴ ՄՄ 2877 (1183), **Մաթեոսյան 1988**, էջ 240:

¹⁵ Արձանագրության վերլուծությունը տես **Greenwood 2004**:

¹⁶ Վենետիկ 1 (862թ), **Մաթեոսյան 1988**, էջ 49:

«Քրիստոս Աստուած ողորմի Վրացտիկնի Մելտե, որ եղեւ միաբան Սուրբ Աստուածածնի եւ իւր սպասաւորացն...»¹⁷:

«Այլ զի եւ ես, Տիկնաց, աղախին Քրիստոսի, միաբանեցայ Նախավկայիս: Յայսմ արեւ ի հետ զինչ մեր կարողութիւն լինի, ծառայութիւն առնենք սրբոյս»¹⁸:

Հանդիպում են նաեւ այնպիսի հիշատակագրեր, որտեղ ընդամենը մեկ հոգի է անվանապես նշված՝ գրության «գլխավոր դերակատարը», լինի մեծ իշխան, քաղքենի, թե վանական: Այդպիսին է հինգերորդ դարավերջով թվագրվող Տեկորի մայր եկեղեցու նվիրատվական արձանագրությունը՝ «Սահակ Կամսարական շինեաց զայս վկայարան սրբոյ Սարգսի եւ (...) յիւր բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգիս եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ սիրելեաց»¹⁹, եւ 1121թ. հիշատակարանը՝ «Ի խնդրո սրբասէր եւ ընտրեալ եղբայր մերոյ Յոհաննիսի պատուական ծերունոյ, ի յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ եղբարց եւ ամենայն ազգատոհմի, ի յարդար արդեանց իւրոց, ի վայելումն անձին իւրոյ յաստիս եւ ի հանդերձելումն...»²⁰:

Այսպիսի դեպքերում վկայությունների գերակշռող մեծամասնությունն արական անուններով է, սակայն պահպանված են նաեւ կանանց հեղինակային գրություններ, ինչպես, օրինակ, 988թ. Աճնաւան (Տըտիաւեր) գյուղաքաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում:

«Հռոփսիմէի եւ որդեկաց նորա աղալթս արարէք: ... ՉՄարթա աղախին Տեառն մի անտէս առնէք...»²¹:

Հոդվածն ավելորդ չձանրաբեռնելու համար սահմանափակվելով դիպվածաբար ընտրված վերոբերյալ մեջբերումներով՝ արձանագրենք, որ ըստ ուսումնասիրված նյութի՝ հիշատակագրություններում անվանապես նշվելու առումով հայ միջնադարյան հասարակությունում, թվում է, չկար գենդերային խտրականություն: Կարելի է ենթադրել, որ տղամարդկանց անունների թվային գերակշռությունն առաջին հերթին կապված է նրանց՝

¹⁷ ՄՄ 2877 (ձեռագիրը Ժ դարի է, սակայն այս հիշատակարանը թվագրվում է ԺԳ-ի սկզբով), **Մաթեոսյան 1984**, էջ 108 եւ ծնթ.:

¹⁸ ՄՄ 2374 (1173թ.), **Անդ**, էջ 214:

¹⁹ Արձանագրության վերլուծությունները տես **Թորամանյան 1942**, էջ 218-220 եւ **Greenwood 2004**:

²⁰ ՄՄ 285, **Մաթեոսյան 1984**, էջ 127:

²¹ ՄՄ 8906 (988թ.), **Մաթեոսյան 1988**, էջ 69:

Ֆինանսական միջոցների տնօրինման, հասարակական կյանքում ավելի ակտիվ դերի, ինչպես նաև եկեղեցական գործունեության շրջանակներում, մասնավորապես՝ շինարարական եւ ձեռագրական արվեստների բնագավառում բացառապես արական ներկայության հետ: Կանայք, որքանով իրավունք ունեն իրենց սեփական միջոցների, օժիտի կամ ժառանգության նկատմամբ, եւ կամ իրավասու էին ստանձնել մահացած ամուսնու ունեցվածքի կառավարումը, կարող էին հանդես գալ եւ ընտանիքի արական ներկայացուցիչների կողքին, եւ առանձին²²:

Հայտնի է, որ հիշատակագրությունները թողնվում էին՝ կատարած աստվածահաճո աշխատանքով, բարեգործությամբ կամ արված նվիրատվությամբ «ի գիրն կենդանի» արձանագրվելու, այդպիսով՝ ծիսական արարողակարգերում եւ աղոթքներում հատուկ հիշվելու ակնկալիքով, որպեսզի Քրիստոսի Երկրորդ գալստյանը կարողանան հիշվել եւ հարություն առնելով՝ արժանապատիվ հանդերձյալ հավերժական կյանքին: Այլ խոսքով՝ երկրային կյանքի ընթացքում հարկավոր էր հնարավորության սահմաններում որեւէ «հիշատակ» թողնել, հակառակ դեպքում մահկանացուի անունը կմոռացվեր, եւ նա կգրկվեր փրկվելու հնարավորությունից: Այդ ձեռնարկի համար հատկացվող գումարը կամ ունեցվածքը կոչվում էր «հոգեբաժին» կամ «հոգու թոշակ»: Այս առումով խոսում է Անիի արձանագրություններից մեկը, որի կին հեղինակն իր միջոցներով կառուցել է տալիս քաղաքի պարիսպների պաշտպանական աշտարակներից մեկը.

«Ես Մամխաթունս դուստր Խաչերեսին Լաւռեցո, անժամ ի Քրիստոս գնացի, յիմ հաւրն ի հալալ դրամէն որ ինձ տուեալ էր, անհիշատակ էի, շինեցի զբուրժնս յիշատակ ինձ առ Քրիստոս»:²³

Բացի այդ, դատելով որոշ հիշատակարանների բովանդակությունից՝ բավական էր որպես հուշում «կենդանի գրքում» նշել տվյալ ընտանիքի ներկայացուցչի կամ մի քանի ներկայացուցիչների անունները (որոնք հիմնականում գլխավոր պատվիրատուներն ու նվիրատուներն էին կամ կատարողները), որպեսզի մնացյալին Աստված ճանաչէր, ինչպես կարելի է եզրակացնել, օրինակ, 1291թ հետեւյալ վկայությունից.

«...որք վերժանէք, մանգունք մակածուք (...) զսուրբ եւ զպատուական քահանա Սիեովն՝ զստացող սուրբ Աւետարանիս, իւր

²² **Rapti 2014:**

²³ *Դիվան (I)*, էջ 3:

հարազատ եղբարքն եւ պատուեալ ծնողի իւրոյ, որոյ զանունն Տէր ճանաչէ։...»²⁴։

Ահա թե ինչու կարող ենք տեսնել միայն մեկ անուն նշող գրություններ, որոնք ընդգրկում են ընտանիքի այլ անդամների, բայց նաեւ՝ առաջին դեմքով գրված հիշատակարաններ, որտեղ կանայք ներկայանում են իրենց արական հարազատի անունով.

«Ես Տանկիս դուստրս տուեալ եմ զիմ բաժին հողն ի Խաշուտն Սուրբ Յեհնա՝ իմ հոգոյս Աստուծոյ կամաւքն, որ չունի որիկ իշխանութիւն թէ Աստուած կամի ...»²⁵։

Հիշատակի գրություններում նկատվող գենդերային հավասարությունը պատահական չէ. այն արտահայտում է «Քրիստոսի մեջ» եւ հանդերձալ կյանքում բոլոր հավատացյալների հավասարության ավետարանական սկզբունքը։ Այդուհանդերձ, մեզ հասած արձանագրությունների եւ հիշատակարանների մեջ բավական մեծ թիվ են կազմում այնպիսիները, որոնցում կանանց անվանական առկայությունն ավելի հավակնոտ ու տիրական երանգ է պարունակում։ Նրանք, թվում է, ոչ միայն անհատապես հանդես են գալիս որպես լիարժեք պատվիրատուներ եւ նվիրատուներ՝ տղամարդ հարազատների հետ հավասար հիմունքներով, այլեւ հատուկ շեշտում են իրենց տոհմական ծագումը։ Այդպիսի մի հրաշալի օրինակ է 1169 թվակիր «Սասնոյ Ավետարանը», որ ընդօրինակվել է՝ «... ի տէրութեան Սանսնոյ Վեգենայ մեծի պոռոսնուելեփմոսի, որդւոյ Չորդուանելի թոռն Թոռնկա մեծի հզորի եւ քաջի, որ (...) հրամանաւ երանելի քրիստոսասէր թագուհոյ Մելեքսեթոյ, ամուսնոյ Վեգենայ, որ է յագգէ Արծրունի եւ ի շառաւեղէն Սրբոյն Վարդանայ, դուստր մեծ իշխանին Մոկաց Հմայեկի»²⁶։

Այս առումով հետաքրքրական է նաեւ Նախնավանի Նորամանուկ վայրում Արտավազդ Կամսարականի երբեմնի կանգուն դամբարանին արված արձանագրությունը (725-760 թթ միջա-

²⁴ ՄՄ 283 (1033), **Մաթեոսյան 1988**, էջ 83-84։ Ծիսական այս բանաձեւը վերարտադրում է Ե-Չ դարերով թվագրվող՝ Երուսաղեմի հայտնի հայկական խճանկարի հիշատակագրությունը, որ ըստ ամենայնի նվիրված է ուխտագնացներին. «Վասն յիշատակի եւ փրկութեան ամենայն Հայոց զորոց զանուանս Տէր գիտէ»։

²⁵ Նվիրատվությունը կատարվել է Բասենի գավառում գտնվող Սբ. Յոհաննու վանքին, տե՛ս **Մաթեոսյան 1988**, էջ 130 եւ ծնթ. 2։

²⁶ Երուսաղեմ 725, **Անդ**, էջ 194։

կայք), որտեղ նա իր անհատական տիտղոսների կողքին հիշվում է նաև որպես Շուշանի ամուսին (եւ ոչ՝ հակառակը); վերջինս, սակայն, ներկայանում է իր տոհմական ծագմամբ:

«... ի սմա է հանգուցեալ ընդ հարս իմ երանելի տէր Արտաւազդ Կամսարական Ապսիւպատ պատրիկ եւ իշխան Հայոց, որդի Հրահատայ պատրիկ Ծիրակայ եւ Արշարունեաց տեառն եւ ամուսին Շուշանայ Մամիկոնենի»²⁷:

Հաճախ կանանց անունը եւ ծագումը հանդես են գալիս անգամ ամուսնու անվանից առաջ, ինչպես վկայում է Վարազա վանքի Սբ. Սոփիա եկեղեցու այժմ անհետացած արձանագրությունը (981), որ թողել է Վասպուրականի թագուհի Խուշուշը. «... Ես Խուշուշ խաթունս դուստր Գագկայ յագգէն Բագրատունեաց, կենակից Սենեքերիմ ար[քայի] սուրբ տանարացս յիշեցէք ի մաքուր...»²⁸, կամ Տեղերի վանքի հիմնադիր եւ հովանավոր, Վաչուտյան տիկին Մամախաթունի 1232թ արձանագրությունը:

«...եւ Մամախաթուն, շինեցի զեկեղեցիքս ... յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի...»²⁹:

Կան եզակի դեպքեր, երբ կնոջ ծագման մանրամասն տեղեկություններից զատ ամուսնու անունը, ինի գործող թագավոր, իշխան, թե տվյալ նահանգի տեր, չի հիշատակվում: Այդպիսին է, օրինակ, Մարմաշենի մայր եկեղեցու հարավային պատին Մարիամ դշխուհու թողած գրությունը, որ վերոնշյալ Խուշուշի դուստրն էր:

«...եւ Մարիամ Ափխազաց եւ Հայոց թագուհի, դուստր մեծին Սենիքերիմա եւ թոռն Գագ/կա Հայոց արքայի, որ ետու...»³⁰, կամ Արցախի Խադայի վանքի մատուռին Չաքարյանների քույր Դոփի թողած հիշատակագիրը. «...եւ, Դոփս, դուստր Սարգսի,

²⁷ **Կոստանեանց 1913**, էջ 3: **Ալիշան 1881**, էջ 174: Տես նաև **Greenwood 2004**: Նշենք, որ արձանագրության տարբեր հրատարակություններում որպես ճիշտ ընթերցում է ընտրված «ընդ հարս իւր» արտահայտությունը, այնինչ Ալիշանը (Ծիրակ, էջ 174) հայտնում է, որ իր գրքում երկրորդ անգամ մեջբերված արձանագրությունը, որտեղ կա «ընդ հարս իմ» բանաձեւը, ավելի ճիշտ է: Սա ենթադրել է տալիս, որ արձանագրության հեղինակը ոչ թե Շուշանն է, այլ մեկ այլ անձ, որ հավանաբար Կամսարական տոհմից էր, բայց ոչ Արտավազդի անմիջական ընտանիքից, կամ, ավելի շուտ, դամբարանը Արտավազդի հայրերինը չէր:

²⁸ **Լալայան 1911**, էջ 66: **Ոսկեան 1940**, էջ 276:

²⁹ Արձանագրությունը եւ մեկնաբանությունը տե՛ս **Ղարիբյան 2014**:

³⁰ **Դիվան (X)**, էջ 97:

քոյր Չաքարէի եւ Իւանէի շինեցի զգաւիթս եկեղեցոյս եւ զմատուռս...»³¹: Դավիթ Անհողին թագավորի դուստր Հրանուշը, որ իրեն թագուհի է կոչում, Սանահնի Սբ Գրիգոր եկեղեցու պատին հիշատակում է միայն իր եղբայրներին, որոնք այդ ժամանակ թագավոր էին. «...Ես Հրանուշ թագուհի, դուստր Դաւթի արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ զեկեղեցիս ... վասն իմ մեղաց թողութեանն եւ իմ եղբարցն արեւշատութեան...»³², իսկ Վայոց ձորի Սբ Սիոն վանքի եկեղեցում Խաչենի տիրուհի Մամքանի արձանագրությունը նշում է միայն նրա որդուն. «...Ես Մամքան, դուստր Հասանայ, իմ որդի Վախթանկ, զիմ ոսկի առպնճանի գոնծէն տ/ւաք...»³³: Միայն որդիներին է նշում նաեւ Սանահնի մեծ գավթում 1240թ հիշատակագիր թողած Դուդան. «...Ես Դուդա, մայր Վարհամայ եւ Զրդին, միաբանեցայ Աստուածածինս...»³⁴:

Տպավորությունն այնպիսին է, որ այս ձեւով միտվել է արձանագրել հասարակական համակարգում նրանց հաստատութենական (ինստիտուցիոնալ) դիրքն ու կարգավիճակը, որ կարող էր լինել հավասար ամուսնու դիրքին եւ կամ գերակա: Այլ կերպ ասած՝ նման բնույթի հիշատակագրերը մեզ թույլ են տալիս ենթադրել, որ ընտանեկան եւ հասարակական հարաբերություններում տոհմական ծագումն ավելի առաջնային էր, քան գենդերային պատկանելությունը³⁵:

Իրերի նման դրությունը թերեւս զարմանալի չէ, եթե հաշվի առնենք միջնադարյան հայ հասարակության տոհմական կամ ժառանգական-դինաստիական բնույթը, որ անհիշելի ժամանակներից սկսած ձեւավորել էր պետական-քաղաքական կառավարման կենտրոնախույզ կամ այսպես կոչված «դաշնային» կերպը, երբ յուրաքանչյուր տոհմ ի դեմս ավագ ներկայացուցչի անօտարելիորեն ինքնիշխան էր իր սեփական ժառանգական տարածքում եւ թագավորին ենթակա էր այնքանով, որքանով վերջինս

³¹ *Դիվան (V)*, էջ 127:

³² *Դիվան (IX)*, էջ 116: Արձանագրությունը մեջբերված է ըստ՝ **Ղաֆադարյան 1957**, էջ 187:

³³ *Դիվան (III)*, էջ 56:

³⁴ *Դիվան (IX)*, էջ 59:

³⁵ Նման եզրահանգման, սակայն ավելի շուտ դասակարգային ու վարչական ենթակայության համատեքստում, հանդիպում ենք Լեւոն Խաչիկյանի հոդվածում (**Խաչիկյան 1958**), որ զարգացնում եւ առավել երանգավորում է Չառա Պողոսյանը (**Poghosian 2019**):

տոհմապետ եւ ժառանգաբար թագավոր էր³⁶: Այս տոհմերի ավագների միջեւ էին բաժանվել նաեւ տերության ռազմաքաղաքական եւ հասարակական գործառույթները՝ նախարարությունները³⁷:

Ըստ աղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների՝ տոհմական-նախարարական տների միջեւ հարաբերություններում գործում էր հստակ կարգավորված առաջագահությունը կամ աստիճանակարգությունը, որ դարձյալ անօտարելիորեն ժառանգական էր³⁸: Ընդամին, հասարակական այս կառուցվածքը հիմնված էր վաղնջական, ի բնե, «անստեղծ» իշխանական տների կամ «իշխանական ազգի» խավի վրա, որոնց տիտղոսն ու պատիվը կապված էին արյան ծագման հետ եւ ձեռքբերովի չէին, այլ ավելի շուտ համարվում էին Աստծո կողմից շնորհված. «...որ բնիկ յԱստուծոյ հաստատուն հիմնակառուցեալ ունի զաթոռ հայրենի տէրութեան իւրոյ», Մամիկոնյաններից սերված Թոռնիկյանների գերդաստանի մասին հայտնում է «Սասնոյ Ավետարանի» հիշատակարանը³⁹:

Ինչպես նրբորեն նկատել է Կիրիլ Թումանովը, այս իշխանական տներն արդեն իսկ «գրադեցնում էին հասարակական բուրգի գազաթը՝ նախքան Ժողովրդի մնացյալ հատվածը կրթութեամբ ազնվական եւ ոչ ազնվական դասերի; այդպիսով նրանք տարբերվում են սովորական ազատներից եւ գերակա են ավելի ուշ շրջանում ազնվական տիտղոս ձեռք բերած եւ իշխանական դարձած այլ բնտանիքների նկատմամբ»⁴⁰: «Իշխանական ծագման» պատիվը, որ պատկանում էր տոհմի բոլոր անդամներին անխտիր, ոչ միայն շարունակում էր նույն գերակայությամբ պահպանվել՝ նույնիսկ ավատատիրական ունեցվածքի եւ կարողության նվազման, նախարարական տիտղոսի եւ ժառանգական գործառույթի կամ վարչական պաշտոնի կորստի դեպքում, որպի-

³⁶ Հայ նախարարական համակարգի մասին տես **Адонц 1908**, с. 453-479, եւ **Kévorkian et Mahé 1988**: Միջտոհմական հարաբերությունների մասին ավելի մանրամասն տես **Toumanoff 1963**, p. 33-144:

³⁷ Անդ:

³⁸ **Адонц 1908**, с. 453-479: **Հարությունյան 1976**: **Garsoyan 1982**: Ավելի թարմ՝ **Garsoïan 2012**:

³⁹ **Մաթեւոսյան 1988**, էջ 194:

⁴⁰ **Toumanoff 1976**, p. 25: Ըստ հեղինակի՝ այս համակարգը հատուկ էր ամբողջ Կովկասի հասարակություններին:

սիք տեղի ունեին սկսած Է դարից՝ հայ ընտրանու կառուցվածքի աստիճանական փոփոխության հետեւանքով⁴¹, այլեւ փոխանցելի էր ամուսնական կապերով, ըստ այդմ՝ կին ներկայացուցիչների միջոցով: Այսպիսով՝ երկրորդ կարգի նախարարական տները կարող էին հաջորդ սերնդում հասարակական առաջխաղացում ունենալ եւ քաղաքական առաջնակարգ դիրք ստանալ՝ խնամիանալով ավելի հին եւ իշխանական ծագման տոհմերի հետ⁴²: Այս հնարավորությունը հատկապես էական նշանակություն պետք է ունենար խնամի ընտանիքի՝ հարաբերականորեն նոր կամ ձեռքբերովի ազնվականության պարագայում, որի հիմնադիրները զուգահեռաբար նաեւ ջանում էին «կռել» իրենց ծագման հնության եւ անձեռակերտության կամ թագավորագուն արյան մասին ավանդույթը⁴³: Եւ թեեւ Է դարից ի վեր տոհմական նախարարական այս համակարգը սկսում է աստիճանաբար փոփոխության ենթարկվել՝ տեղը զիջելով ազնվական տիտղոսների եւ քաղաքական գործառույթների՝ թագավորի կողմից շնորհվելու եւ ըստ վերջինիս մատուցված ծառայությունների իշխանական դիրքի առաջխաղացում ակնկալելու սկզբունքին⁴⁴, այդուհանդերձ, տոհմական ծագումնային գերապատվությունը եւ դրա ընձեռած օրինական իրավունքն, ըստ ամենայնի, շարունակում էին սովորության ճանաչումով ուժն ունենալ: Ահա թե ինչու, մեր կարծիքով, կարելու էր համարվում հիշատակագրություններում ճշտել ազնվածին կանանց հայրանունները, տոհմանունները եւ ամուսնության դեպքում՝ ընտանիքի գլխավորի ընթացիկ բարձր կարգավիճակը. այդպիսով, բացի նրանց անհատական եւ ինքնիշխան դիրքից, ամրագրվում էր նաեւ նրանց անօտարելի տիտղոսն ու տոհմական պատիվը ամուսնու ընտանիքին փոխանցած լինելու եւ այդպիսով՝ վերջինիս «շուքն» ավելի փայլեցնելու հանգամանքը:

Հայտնի է, որ նախարարական ավագագահության համակարգում Մամիկոնյաններն ավանդաբար համարվել են երկրորդը՝

⁴¹ Այս մասին մանրամասն տես **Garsoïan 2012**:

⁴² **Անդ**:

⁴³ Ինչպես, օրինակ, Բագրատունիները՝ Մովսես Խորենացու ջանքերով, կամ նրա մեթոդին հետեւող Չաքարյանները՝ Կիրակոս Գանձակեցու եւ Վարդան Արեւելցու, եւ Օրբելյանները՝ Ստեփանոս Օրբելյանի ջանքերով: Տե՛ս **La Porta 2008-2009**: Չաքարյանների մասին տե՛ս **Մարգարյան 1992 եւ 1994**: **La Porta 2012**: Տե՛ս նաեւ **Pogossian 2019**:

⁴⁴ **Garsoyan 1982 եւ 2012**: **Limper 1980**, p. 36:

թագավորական ընտանիքից հետո, եւ պահպանել են այդ պատիվը երկար ժամանակ: Նրանցից հետո էին Բագրատունիները, Սյունիները, Արծրունիները, Ամատունիները, ապա նոր՝ Կամսարականները⁴⁵: Այսպիսով թերեւս կարելի է բացատրել Համազասպ Կամսարականի՝ վերոբերյալ դամբանական արձանագրության մեջ Շուշան Մամիկոնյանի դիրքի շեշտումը. չնայած այս երկու ընտանիքների միջեւ խնամիական կապերը վկայված են առնվազն Ե դարից եւ, հավանաբար, շարունակվում են մինչեւ Ժ-ԺԱ դարերը⁴⁶, այդուհանդերձ, Մամիկոնյանների գերագահությունն անառարկելի փաստ է թվում: Այդ հարաբերությունը նկատվում է մինչեւ իսկ Անիի Պախլավունյաց Սբ. Գրիգոր եկեղեցու երկու արձանագրությունների շեշտադրումներից, որոնց հեղինակ «տիկնանց տիկին» Շուշանը վստահաբար ծագումով Մամիկոնյան պետք է լիներ⁴⁷: Մամիկոնյանների կրտսեր ճյուղից էին նաեւ վերոհիշյալ Դուդան⁴⁸ ու Վաչուտյան հարս Մամախաթունը: Հատկանշական է, որ Մամախաթունը թաղված է իր կառուցած Տեղերի վանքում, ամուսնուց առանձին. վերջինս իր համար հանգստարան էր ընտրել Հովհաննավանքը, որի արձանագրության մեջ, այդուհանդերձ, հանդես է գալիս նաեւ Մամախաթունը՝ որպես շինարարության եւ նվիրատվությունների մասնակից⁴⁹: Ինչպես հնարավոր է պարզել տարբեր փաստանյութերից՝ Վաչուտյանների կապերը Մամիկոնյանների հետ պարբերական բնույթ ունեին:

Բուտ Առուեղյանի կին Աննան Կամսարական էր եւ ակնհայտորեն արտոնյալ դիրք ուներ ամուսնու կարգավիճակի համեմատությամբ, որի անունը հայտնի չէ հայկական աղբյուրների տեղեկությունների համադրությամբ կազմված ցուցակների մեջ⁵⁰:

⁴⁵ **Garsoïan 2012**:

⁴⁶ Դատելով Կամսարականներից սերող Գրիգոր սպարապետի (981-1040) եւ «տիկնանց տիկին» Շուշանի միությունից, որի անունը եւ թողած արձանագրություններում նկատվող տիրական տոնը վկայում են Մամիկոնյան ծագումը (տե՛ս **Mutafian 2012**, t. I, p. 240-41 եւ t. II, pl. 11):

⁴⁷ Տե՛ս **Դիվան (I)**, էջ 31 եւ 32:

⁴⁸ **Դիվան (IX)**, էջ 59:

⁴⁹ **Ալիշան 1890**, 168: Տե՛ս նաեւ **Ղաթիբյան 2014**:

⁵⁰ **Garsoïan 2012**: Թե՛ւ Առուեղյան տոհմանվան բացակայությունը չի հերքում նրանց գոյության իրողությունը վաղ ժամանակներում, սակայն միաժամանակ չի արտոնում նրանց գերակա համարել Կամսարականների նկատմամբ:

Գրիգոր Մամիկոնյանի կին Հեղինեն սերում էր Աղվանքի մարզ-պան-իշխանի տնից, որն այդ պահին հավասար դիրք ուներ Գրի-գորի տան հետ: Նույնը կարելի է ասել Գագիկ Կարսեցու կնոջ՝ Գորանդուխտի մասին, որը Վրաց արքայադուստր էր⁵¹: Իսկ նրանց դուստր Մարենը պատմությանը հայտնի է կաթողիկոսա-կան աթոռի վերականգնման մեջ ունեցած կարեւոր դերակա-տարությամբ, Կապադովկիայում իրենց Ծամնդավ ամրոցի հերո-սական պաշտպանությամբ եւ «կյուրոպալատի» տիտղոսով: Հի-շատակարաններից մեկը նրան բնութագրում է «բարեպաշտ եւ հզոր» ածականներով⁵²:

Դարձյալ՝ Սյունիքի թագուհի Մարիամը, որի անվան հետ է կապված Հայաստանում նոր վանական շարժման հիմնադրումը, Անիի արքա Աշոտ Բագրատունու դուստրն էր: Սյունյաց տոհմի նկատմամբ իր տոհմի գերակայությունը, որ ավելի վաղ արմատ-ներ ուներ, քան Բագրատունիների թագավորացումը եւ Սյունիքի թագավորության հռչակումը, նկատելի է նրա անվան եւ գործու-նեության հետ կապված վկայություններում, նրան բնութագրող ձեւակերպումներում⁵³: Այդ հարաբերությունը հակառակ վեկտորով արտահայտվում է Անիի Գագիկ Ա-ի կին Կատրանիդեի՝ առաջին դեմքով գրված արձանագրության մեջ, ուր Հայոց թա-գուհին համեստորեն ներկայանում է որպես ամուսնու հրամանը կատարող.

«...ի ժամանակս աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Սարգսի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի մեծապայծառ թագաւորու-թեանն Գագկա Հայոց եւ Վրաց շահանշահի, եւ Կատրանիդե Հա-յոց թագուհի, դուստր Վասակայ Սիւնեաց թագաւորի ... հրամա-նաւ առն իմո Գագկա շահանշահի շինեցի գտուրբ Կաթա-ղիկեւ...»⁵⁴

⁵¹ **Մաթեւոսյան 1988**, էջ 102, ծնթ. 3: **Mutafian 2012**, p. 267:

⁵² **Mutafian, Անդ**:

⁵³ Մասնավորապես՝ Սեւանի վանքի հիմնադրման պատմության (**Մաթե-ւոսյան 1988**, էջ 41) եւ Վանեվանի եկեղեցու արձանագրության մեջ (**Կոստանեանց 1913**, էջ 6), ըստ որի եղբոր՝ սպարապետ Ծապուհ Բագ-րատու կողմից նա նշանակվել էր այդ շինարարական նախաձեռնության «վերակացու եւ տեսուչ»: Մարիամ Սյունեցու գործունեության եւ պատ-միչների վկայությունների վերլուծությունը տե՛ս **Rapti 2014** եւ **Pogossian 2012**:

⁵⁴ **Դիվան (I)**, էջ 35:

Նմանապես, Սասնա Թռռնիկյանների տոհմը, որ սերում էր Մամիկոնյաններից, եթե ոչ երկրորդական, ապա առնվազն հավասար աստիճան պետք է ունենար Արծրունի արքաների համեմատությամբ, որոնց տանից հարս եկած էլ իրեն թագուհի անվանող Մելեքսեթը, բացի Մոկաց իշխանի դուստրը լինելուց, սերում էր Սուրբ Վարդանի շառավղից:

Ափիսագաց եւ Հայոց թագուհի ներկայացող Մարիամը Վասպուրականի եւ Անիի՝ կրկնակի արքաների ժառանգ էր, որ 1030 թ. գնացել էր Կոստանդնուպոլիս՝ Ռոմանոս կայսրից խաղաղության դաշինք կնքելու եւ իր որդի Բագրատի համար կյուրոպաղատության պատիվ խնդրելու⁵⁵: Եթե նրա՝ Վրաց թագավոր Գեորգի Բ-ի (1014-1027) կինը եղած լինելու փաստը վավերական է⁵⁶, ապա պետք է եզրակացնել, որ ամուսնու անվան բացակայությունը տվյալ արձանագրության մեջ ենթադրում է Մարիամի տոհմական գերակայությունը:

Կանանց տիրական ու հավակնոտ, ինքնիշխան ու անկախ դիրք ցուցանող ներկայությունը հիշատակագրերում, որ արդեն նկատելիորեն հաճախանում է Թագավորությունների ժամանակաշրջանում (ԹԺԱ դդ.), առավելագույն արտահայտության է հասնում ԺԲ դարավերջից սկսյալ եւ ԺԳ-ԺԴ դարերում՝ հատկապես Հայաստանի հյուսիսային եւ արեւելյան հատվածներում: Արդեն մեջբերած մի քանի օրինակներին կարելի է ավելացնել հիշատակարանների եւ արձանագրությունների երկար շարք, որտեղ ազնվագարմ կանայք հանդես են գալիս լրիվ ինքնուրույն եւ անկախ ձեռով: Բավական է հիշել Հաղպատի վանքում Կյուրիկե Գ արքայի դուստրեր Մարիամի եւ Ռուսուշանի թողած վկայությունները՝ շինությունների, ձեռագրերի եւ ոսկեհուռ մասնապահարանների մասին, նույն վանքի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շինարարությունը ֆինանսավորած խաչենցի իշխանուհի Խաթունին, որ ներկայանում է որպես Դեսոմեանց ազգից Հասանի

⁵⁵ Տե՛ս Աճառյան 2006, էջ 252:

⁵⁶ Այս մասին հնարավոր եղավ տեղեկություն գտնել միայն Վիքիպեդիայում.

(https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%84%D5%A1%D6%80%D5%AB%D5%A1%D5%B4_%D4%B1%D6%80%D5%AE%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB?fbclid=IwAR3jt4c4BPwH5B1qG6-FhUI1hS9xTDV2fkKT17ffuA9z6HkIOV-kYDboxIk), որտեղ հիմնավորման աղբյուրներ նշված չեն:

դուստրը, Նորավանքին մեծ նվիրատվություն արած Գոնցեն, «թոռն Հասանայ եւ դուստր պարոն Խաւսրաւկա»։ Նրանց մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Արցախի իշխանությունների՝ Խաչենի եւ Դիզակի ազնվական կանայք, ինչպես, օրինակ, վերոհիշյալ Դովը, որ Վախթանգ իշխանի որդի Հասանի կինն էր, բայց գրեթե միշտ ներկայանում է միայն իր տոհմաժառով. «...եւ Դովս, դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի եւ Իւանէի, շինեցի զգաւիթս եկեղեցւոյս եւ զմատուռս եւ տվի զաւետարանս եւ յԱնկաբա Կուց երկիրն եւ զիմ Հակուդենայ Մատաղիսն...»⁵⁷։

Հետաքրքրական է Բուրթել Օրբելյանի քույր Ռուզուբանի՝ Մեծ Իրանքի Սբ. Հակոբ վանքում թողած արձանագրությունը, որտեղ նա նշում է եւ հորը, եւ մորը՝ վերջինիս պատվելով «պարոն» տիտղոսով, մինչդեռ ամուսնուն նշում է միայն անունով, առանց տոհմական ծագման.

«...եւ Ռուզուբան անարժան աղախին Քրիստոսի, ամուսին Հասանայ, դուստր մեծ իշխանին Էլիզումին, պարոն մաւրն Թամթէի միաբանեցա տանս Մեծիրանց...»⁵⁸։ Այս նույն Թամթայի տապանաքարի վրա կարդում ենք ածականներ, որոնցով սովորաբար մեծարվում են տղամարդ իշխանագույնները. «Չաշխարհաշէն ... դշխտափառ պարոն զԹամթա խաթունն, մայր Բիւրթելին յիշեցեք...» (1312)⁵⁹։ «Պարոն» կամ «պատրոն» կոչումը, որ անշուշտ որոշակիորեն ենթադրում է նաեւ գործուն քաղաքական ու իշխանական կարգավիճակ, այս շրջանում հանդիպում է այլ կանանց անվանումների կողքին։ Այդպիսիներից են Խաղբակյան Ջաջուռի դուստր Վանենին (ԺԳ դ.)՝ «...յիշեցջիք ի Տէր Աստուած զքրիստոսասէր պատրոնն զՎանենի՝ զստացող սուրբ մատենիս», Սյունյաց Ասփան, Մամբանն ու Մինախաթունը (ԺԴ դ.)՝ «Յիշեցջիք ... զմեծ իշխանաց իշխանն, զհանգուցեալն առ Քրիստոս՝ զպարոն Զալալն, եւ զհաւաքոյրք սորա, զամենաւորինեալն ի կանայս՝ զպարոն Ասփայն եւ զՄամբանն, եւ զմայր սոցին՝ զպարոն Մինախաթունն»⁶⁰։ Նույն հիշատակարանը Սիւսական նահանգի իշխաններ եւ տերեր Ամիր Բուրթելի, Պոլտայի, Շահիշահի, Ելիկումի եւ Ադրոդի կողքին նշում է նաեւ վերջինիս «գերամեծար ծնաւոյ» պարոն Գոնցային, իսկ Հայոց թառում

⁵⁷ Խաղարի վանքի մատուռ, 1224թ, *Դիվան* (V), էջ 127։

⁵⁸ Անդ, էջ 16։

⁵⁹ *Դիվան* (III), էջ 238։

⁶⁰ Խաչիկյան, Մաթեւոսյան, Ղազարյան, 2018, էջ 251-252։

գրված մեկ այլ հիշատակարանում (1297թ) որպես նահանգի տեր են հիշվում Խոշաքը եւ իր որդի Չաքարիան⁶¹: Նույնկերպ, ընթացիկ տիրակալների, հոգեւոր առաջնորդների եւ նահանգի իշխանների անունները նշող կանոնական բանաձեւերում սկսում են տեղ գտնել նաեւ կանանց անունները. «Կամաւն Աստոյ եւ հայրապետութեան Տէր Գրիգորը եւ իշխանութեան Հասանա ու Մամքանին, Գրիգոր եւ Ասթեին, մեր միաբան եղբարքս...»⁶²:

Հանդիպում են գրություններ, որոնցում հեղինակը ներկայանում է ոչ միայն հոր, այլեւ մոր տոհմով, իսկ երբեմն՝ միայն մոր տոհմով: Այդպիսին են, օրինակ, Խաչենի Հասան իշխանի թողած արձանագրությունները. «Ես Հասան, որդի Վախթանգա եւ Խորիշահի, Տէր Խաչենոյ.....»⁶³, «...ես Հասան որդի Վախթանգա եւ Խորիշահի, շինեցի գեկեղեցիս...»⁶⁴, եւ Նորավանքում, Սմբատի դամբարանում Գրիգորի թողած արձանագրությունը. «...ես Գրիգոր, թոռն Դովին, գնեցի...»⁶⁵: Իվանե Չաքարյանի որդի Ավագը, բացի իր պայծառափայլ հորից, հիշվում է նաեւ մորով՝ Խոշաքով, որ Կեչառիսի եկեղեցու երկու արձանագրություններում մեծարված է «պատրոն» եւ «պարոն» տիտղոսներով: Այս նույն Խոշաքը Շիրակավանի եկեղեցու 1229 եւ 1232թթ արձանագրություններում ներկայանում է ոչ միայն լոկ որպես թագուհի, այլեւ որպես Հայոց եւ Վրաց տների «վերաիշխող», մինչդեռ իր ամուսին Իվանե Չաքարյանի միայն պալատական պաշտոնն է նշված. «...ես Աթաբէկ Իւանէ եւ Խոշակս Վրաց եւ Հայոց թագո[ւ]հի...» եւ «...ես Աթաբէկ Իւանէ եւ Խոշակս վերաիշխող տանս Վրաց եւ Հա[յ]ոց եւ նովին թագո[ւ]հի...»⁶⁶: Ըստ մեկ այլ արձանագրության՝ Խոշաքը Շիրակավանի բնակիչներին ազատում է որոշ հարկերից, որոնք համայնքապետ Գաւգէնն (կամ Գաւրգէն) էր պարտադրել՝ այսպիսով հաստատելով իր գերակայությունը նրա

⁶¹ Մաթեւոսյան 1984, էջ 796:

⁶² *Դիվան* (IV), 1973, էջ 315: Տե՛ս նաեւ էջ 317՝ նույնաբովանդակ երկրորդ արձանագրությունը:

⁶³ *Անդ*, էջ 79:

⁶⁴ *Դիվան* (V), էջ 79:

⁶⁵ *Դիվան* (III), էջ 239:

⁶⁶ Արձանագրությունները տե՛ս *Ալիշան 1881*, էջ 10:

նկատմամբ ոչ միայն տոհմական տիտղոսով, այլև արդեն գործուն իշխանությամբ⁶⁷:

ԺԱ-ԺԴ դարերին վերաբերող պատմական աղբյուրները գալիս են հաստատելու հիշատակագրերում արտահայտվող այս միտումները՝ տեղեկացնելով կրոնական, քաղաքական, ռազմական եւ դիվանագիտական բազմաթիվ իրողություններում ու միջադեպերում կանանց ակտիվ մասնակցության մասին: Ըստ այդմ՝ լոկ «դիվանագիտական նվեր» համարվելուց զատ⁶⁸, այս կանայք հառնում են որպես ինքնաբավ ու խոշոր քաղաքական դեմքեր, նահանգների ու իշխանական տների ղեկավարներ եւ տանուտերեր՝ «պատրոններ»: Չաքարյան Իվանի եւ Խոշակի դուստրը՝ նշանավոր Թամթան, նման հրաշալի օրինակ է՝ արդեն տարածաշրջանային ու միջազգային մասշտաբներով⁶⁹:

Հիշատակագրերում եւ աղբյուրներում արտահայտվող այս միտումներն ակնհայտորեն աղերսվում են հայ քաղաքական-հասարակական համակարգում տեղի ունեցած խորքային փոփոխություններին, երբ պատմական մի շարք հանգամանքների բերումով⁷⁰ հին տոհմական ժառանգական ընտանիքները, ի դեմս արական ներկայացուցիչների, թուլանում եւ մասնատվում են՝ փոխադարձաբար կանացի անդամներին հանձնելով տոհմական պատվի, հասարակական ազդեցության եւ քաղաքական ակտիվության լծակները, ի հավելումն՝ շատ դեպքերում նաեւ հողային եւ գույքային սեփականությունը: Մյուս կողմից, այս ընթացքում հրապարակ եկած նոր ազնվական վերնախավի համար, որ կարիք ուներ հաստատելու քաղաքական իշխանության օրինական իրա-

⁶⁷ Արձանագրությունն ըստ **Կոստանեանց 1913**, էջ 71: Խոշակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Pogossian 2019**:

⁶⁸ **Eastmond 2012**:

⁶⁹ Թամթայի «ոդիսականի» մասին տե՛ս ամբողջությամբ իշխանուհուն նվիրված մենագրությունը (**Eastmond 2017**) եւ վերջինի վերաբերյալ արդեն իսկ նշված ծավալուն գրախոսությունը (**Pogossian 2019**):

⁷⁰ Դրանց շարքում մասնավորապես նշվում են լյուդանդական նվաճողական քաղաքականության, սելջուկյան արշավանքների, ապա վրաց թագավորության իշխանության հաստատման հետեւանքով ազնվական դասի բնաջնջումը կամ բռնի ու կամավոր արտագաղթը, ավանդական նախարարական տոհմական համակարգի քայքայումը եւ ժողովրդագրական տեղաշարժերը: Այս ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական համակարգի փոփոխությունների մասին տե՛ս **Մարգարյան 1990: Garsoïan 2012: La Porta 2013** եւ **2008-2009**:

վունքը, ծագումնաբանական առասպելների փնտրտուքի եւ այլ-ազգի իշխանագուն օրիորդների հետ դիվանագիտական ամուսնություններ կնքելուն զուգահեռ էական գործոն պետք է համարվեր նաեւ «ի բնէ», հին նախարարական եւ թագավորական գերդաստանների կանանց հետ ամուսնական կապերի հաստատումը, որով եթե ոչ անմիջապես նրանց, ապա նրանց որդիներին կփոխանցվեր հայկական եւ ընդհանրապես կովկասյան հասարակության հիմնաքար համարվող արյունակցական տոհմականությունը⁷¹:

Այսպես, Հայաստանի հյուսիսային եւ արեւելյան շրջանների տեր Չաքարյանները, որոնք առաջին հիշատակագրերում ներկայանում են մինչեւ միայն երեք սերունդ իջնող տոհմաձառով, ընդամին նշելով միայն նախնիների անունները, սկսած արդեն ԺԳ դարի առաջին տասնամյակներից իրենց հռչակում են Բագրատունյաց արքայական տոհմի շառավիղներ⁷²: Մեր կարծիքով, այսպիսի հավակնության հիմքում որպես օրինական հիմնավորում չէր կարող լինել լոկ երեւակայական «թխված» առասպելը, ինչպես ենթադրվում է, այլ՝ ավելի «շոշափելի» մի կովան, որպիսին էր Բագրատունյաց տան հետ խնամիությունը: Թեեւ այդ մասին որեւէ հստակ տեղեկություն չի պահպանվել տոհմի ավագ սերունդների հետ կապված, այնուամենայնիվ, ենթադրվում է, որ «պարոն» Խոշաքը Բագրատունի էր⁷³: Մյուս կողմից, եթե հավաստի է, թե Չաքարյան եղբայրներն սկզբում իրենց համարել են Արծրունյաց տոհմի ժառանգներ՝ սերելով Ամիր-Քուրդ Արծրունու քույր Սահակդուխտից, որը նրանց մայրն էր⁷⁴, ապա դարձյալ մայրական ժառանգականությամբ կողմնորոշվելով՝ կարող էին ի վերջո իրենց Բագրատունի հռչակել, քանի որ Արծրունիները Բագրատունիների հետ բազմահարկ խնամիություն ունեին արդեն իսկ Թ դարից սկսած:

Նույն սկզբունքով եւ դրդապատճառներով էին առաջնորդվում տարածաշրջանի մյուս նորաբույս ազնվական ընտանիքները՝ Վաչուտյանները, Խաղբակյանները կամ Պռոշյանները, Օրբել-

⁷¹ Այս հարաբերությանն անդրադարձել է Գ. Հովսեփյանը՝ Խաղբակյանների տան առնչությամբ (**Յովսեփեան 1969**, էջ 13-16) եւ Սերջիո Լա Պորտան՝ Չաքարյանների վերաբերյալ (**La Porta 2008-2009**):

⁷² **Մարգարյան 1994: La Porta 2012:**

⁷³ **Հովհաննիսյան 1957**, էջ 155:

⁷⁴ Տե՛ս **Տեր-Ղեւոնդյան 1971:**

յանները եւ «Հայոց արեւելից կողմանց» մյուս իշխանությունները⁷⁵, որոնք ավատատիրական նոր ձեւավորված աստիճանասանդուղքում իրենց դիրքն օրինականացնելու կամ մեկը մյուսի հանդեպ գերագահությունն իրավունքով հաստատելու խնդիր ունեին: Այսպես, Չաքարեի եւ Իվանեի քույր Դոփը, ինչպես նշեցինք, Խաչենի իշխան Վախթանգյան Հասանի կինն էր, իսկ մյուս քույրը՝ Խորիշահը, ամուսնացած էր Սակոյան Վախթանգ Տանգիկի հետ, որի մայրը, սակայն, Վրաց արքայադուստր Կատան էր: Հավանաբար այդ պատճառով է, որ Խորիշահն իր թողած արձանագրություններում միշտ հանդես է գալիս ամուսնուց հետո, ինչպես, օրինակ, Մեծ Իրանի Սբ. Հակոբայ վանքում. «...ես Խորիշահ, ամուսին Վախտանգա տեառն Խաչենոյ, դուստր մեծին Սարգսի, քոյր Չաքարի եւ Իւանոյ...»⁷⁶: Այդուհանդերձ, նրա որդին՝ Հասան Ջալալ Դոլան, որ ի դեպ կին էր վերցրել ավելի բարձր դիրք ունեցող՝ Սյունիքի իշխանադուստր Մամբանին, նոր տոհմ է հիմնում՝ Հասան-Ջալալյանները, հետեւելով իր մորաքույր Դոփի օրինակին, որի անվամբ նույնանում է տարածաշրջանի մյուս՝ Դոփյանների տոհմաձառը:

Դարձյալ, Լոռու Բագրատունի Կյուրիկեի դուստր Մաման ամուսնացած էր Հաթերքի իշխան Վախթանգ Սակոի որդի Հասանի հետ, իսկ մյուս դուստրը՝ Ռուսուքանը, Օրբելյան Իվանեի հետ: Դատելով 1173թ Հաղպատի վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից՝ վերջինս, օգտվելով այդ միությունից, հավանում էր տեր ճանաչվել Անի եւ Դվին քաղաքների ու շրջակա գավառների վրա՝ ջանալով նախկին փայլը վերադարձնել Բագրատունյաց տիրույթներին եւ հատկապես Անի քաղաքին⁷⁷: Այդ պատճառով է, որ Անիում կենալը նրա համար կարելիոր նշանակություն ուներ. «...ես առաւել ի մեծ ամիրսպասալարէն յԻվաննէ եւ ի զուգակցէ նորին ի բարեսէր թագուհւոյն Ռուսուգանայ, որ էր յազգէ Բագրատունեացն, մերոց կորուսեալ ազգիս թագաւորաց, որ ցուցանէր զգութ հարց իւրոց եւ նորոգէր զիւրոց նախնեացն սէր առ ամենեսեան: ... Քանզի ամենայն տեղի, որ ի նախնեացն

⁷⁵ Այս ընտանիքների տոհմաձառի եւ պատմության քննությունը, ըստ անվանացանկերի, տե՛ս **Toumanoff 1963** եւ **Mutafian 2012**: Հայոց արեւելից կողմանց տոհմերին ամբողջությամբ նվիրված վերջին մենագրությունը՝ **Հակոբյան 2020**:

⁷⁶ *Դիվան (V)*, էջ 12:

⁷⁷ Այս մասին տե՛ս նաեւ **La Porta 2008-2009**:

սորա շինեալ էին եւ նուազեալ յետո, ի սորայ աւուրս պայծառանային եւ նորոգէին վերստին, եթէ ի մերում գաւառիս եւ եթէ ի գաւառն Անույ՝ սեփիական քաղաքին իւրեանց, եւ ի նոյն իսկ յԱնի, եւ եթէ ի գաւառն Դրնա, վասն զի յամենայն տեղի իշխանութիւն եւ երկիւղ մեծի սպասալարին Իւանէի՝ առն սորա հասանէր... Որ եւ կամեցաւ զգերեզմանս առաջնոյ թագաւորացն, որ ի սուրբ ուխտիս, առաւել պատուել եւ պայծառացուցանել...»⁷⁸: Նկատենք, որ (ինչպէս տեսանք Խոշակի դեպքում) Ռուսուգ(ք)անն անվանվում է թագուհի, բայց ոչ՝ նրա ամուսինը, որ պատվվում է միայն «ամիրսպասալար» նորաստեղծ զինվորական տիտղոսով⁷⁹: Այլ կերպ ասած՝ նա արյան իրավունքով թագուհի էր, սակայն ամուսինը թագավոր չէր համարվում, ինչը եւս մեկ անգամ հավաստիացնում է տիտղոսների տոհմական-ժառանգական բնույթի կենսունակությունը ԺԲ դարավերջի իրողություններում: Ըստ այդմ՝ նրանց որդիներն արդէն արքայական արյուն ունեին եւ ուստի չվիճարկվող օրինականություն⁸⁰: 1199թ Անին անցնում է Չաքարէ ամիրսպասալարի ձեռքը, որն, ինչպէս արդէն նշեցինք, նույնպէս հավակնում էր Բագրատունյաց ժառանգություն⁸¹:

Ավելի ուշ շրջանում Օրբելյանները, Վաչուտյանների նման, ամուսնական հաստատուն կապեր էին հաստատել նաեւ Մամիկոնյանների հետ, որոնցից է, օրինակ, վերը նշված Էլիկում-Թամթա գույզը⁸²:

⁷⁸ **Մաթեոսյան 1988**, էջ 207:

⁷⁹ Այս տիտղոսը հավանաբար ստեղծվել է Վրաց թագավոր Դավիթ Դ-ի (1089-1125) օրոք (տե՛ս **Bedrosian 1983**, էջ 235):

⁸⁰ Հատկանշական է, որ Ստեփաննոս Օրբելյանը, հավաստիացնելով, որ իր տոհմը մայրական գծով ազգակից էր ե՛ւ վրաց, ե՛ւ հայոց թագավորական ընտանիքներին, չի մոռանում նշել, որ այդ պատճառով էլ կրում էին Բագրատունյան անուններ՝ Սմբատ եւ Իվանէ (Յովհաննէս), ինչպէս որ Լիպարիտը, Ելիկումն ու Բուրթելը «ի Ճենաց» եկած նախնիների անուններով էին, իսկ որոշներն էլ վրացական անուններ էին կրում (տե՛ս **Օրբելյան 1861**, էջ 278):

⁸¹ Այս փոփոխության հետաքրքիր մանրամասները եւ պատմական արժանահավատ վերլուծությունը տալիս է Լա Պորտան (**La Porta 2008-2009**):

⁸² Կիրիլ Թումանովը համարում է, որ Օրբելյանների տոհմաձառը սերում է 1177-ին Հայաստան վերադարձած Լիպարիտյան-Մամիկոնյաններից (**Toumanoff 1963**, p. 210-11):

Մահմանափակվելով ներկայացված նյութով, որ, ինչպես նշեցինք, հիշատակագրերի հսկայածավալ ամբողջության մեջ դիպվածականորեն ընտրված ընդամենը մի քանի օրինակների շուրջ արված նախնական դիտարկումներ են՝ ի պատիվ սիրելի Կողո Մութաֆյանի եւ հայագիտության ու հայ մշակույթի մեջ նրա ներդրած վաստակառատ ավանդի, շարադրանքն ամփոփենք ակնկալիքով, որ միջնադարյան հայ քաղաքակրթության մեջ կանանց դիրքի, կարգավիճակի եւ խաղացած դերի մասին հետազոտությունները կշարունակեն զարգանալ առավել համապարփակ եւ համակարգված սկզբունքով: Այս առումով ցանկալի կլիներ հատուկ ուշադրության արժանացնել հայ կանանց տոհմաբանական արտոնությունների եւ նրանցով ճյուղավորվող տոհմաժառերի բացահայտման խնդիրների վրա, որոնք կարող են նոր գիտելիքի աղբյուր դառնալ եւ օգնել լույս սփռել հայ միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության շատ հարցերի վրա:

LE STATUT PRINCIER ET LES PRETENTIONS DES FEMMES DE LA HAUTE NOBLESSE ARMENIENNE

Nazeni Gharibian

RÉSUMÉ

Les inscriptions lapidaires et les colophons des manuscrits arméniens médiévaux contiennent certains renseignements concernant les femmes, qui peuvent aider à mieux comprendre leur statut social, leur position dans la famille et dans la société. L'analyse de l'ensemble de ce corpus permet de constater que dans la société médiévale arménienne, l'origine familiale, la généalogie et l'échelle sociale comptaient beaucoup plus que le genre (gender). Surtout dans le milieu aristocratique, en raison de la structure dynastique et héréditaire du système politico-social arménien, l'appartenance de souche à telle ou telle vieille famille dynastique prévalait à tout autre position et charge; ainsi, la « noblesse de race » était une dignité inaliénable, même si les familles aient perdu, au fil des siècles, leurs titres politiques ou leurs domaines fonciers. D'après les documents en question, cette dignité aurait dû être octroyée également aux membres femelles des grandes familles, qui gardaient la notion de l'échelle aristocratique et l'exprimaient dument sur leur inscriptions mémorielles en se présentant avant tout par leur nom, leur descendance et

leur position et, dans certains cas, en omettant ceux de leur époux. Cette tendance devient symptomatique à l'Époque des Royaumes (IXe-XIe siècle) et trouve son apogée à la période suivante (XIIe-XIVe), surtout dans les régions nord-est de l'Arménie où une nouvelle aristocratie dirigeante étaient formée à l'issue de la campagne de libération arméno-géorgienne contre la domination seldjukide.

ՄԱՏՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ադոնց (Ն.) 1987, *Հայաստանի Հնատիևհիսանուսի ժամանակաշրջանում* (հայերեն թարգմ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ.,

Ալիշան (Ղ.) 1881 - *Շիրակ. Տեղագրություն պատկերացոյց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար,

Ալիշան (Ղ.) 1890 - *Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար,

Դիվան (I,II...) - Դիվան *հայ վիմագրության*, I. (Անի քաղաք), կազմ. Հ. Օրբելի, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան 1966; III (Վայոց ձոր), կազմ. Ս. Բարխուդարյան, Երևան 1967; IV (Գեղարքունիք), կազմ. Ս. Բարխուդարյան, Երևան 1973; V (Արցախ), կազմ. Ս. Բարխուդարյան, Երևան 1982; IX (Լոռու մարզ), կազմ. Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան 2012; X (Շիրակ), կազմ. Ս. Բարխուդարյան, Երևան 2017,

Թորամանյան (Թ.) 1942 - *Հայկական ճարտարապետություն*, I, Երևան, «Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակություն»,

Լալայան (Ե.) 1911 - «Վասպուրականի նշանաւոր վանքեր», *Ազգագրական հանդես*, էջ 37-100,

Խաչիկյան (Լ.) 1958 - «XIV-XV դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին», *ՊԲՀ* 1, էջ 110-38,

Խաչիկյան (Լ.), Մաթևոսյան (Ա.), Ղազարյան (Ա.) 2018 - *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԴ դար*, Մասն Ա (1301-1325), Մատենադարան, Երևան,

Կոստանեանց (Կ.) 1913 - *Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց*, Ս. Պետերբուրգ,

Հակոբյան (Ա.) 2020 - *Արքայատոհմներն ու իշխանատոհմները բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԴ դար*, Երևան, ՀՀԳԱ, Գիտություն հրատ.,

Հարությունյան (Բ.) 1976 - «Գահնամակի թվագրման հարցի շուրջը», *ՊԲՀ* 1976/2, էջ 57-74,

- Ղաթիբյան (Ն.) 2014** - «Նոր դիտարկումներ Տեղերի վանքի շուրջ», Զ. Հակոբյան, Լ. Միքայելյան (խմբ.), *Անտառ Ծննդոց* (Հոգվածների ժողովածու՝ նվիրված Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին), Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 355-377,
- Մաթևոսյան (Ա.) 1984** - *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար*, Երևան, Մատենադարան ,
- Մաթևոսյան (Ա.) 1988** - *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր*, Երևան, Մատենադարան,
- Մարգարյան (Հ.) 1990** - «Տիրապետող դասակարգը Հայաստանում XII-XIII դարերում», *ՊԲՀ* 1990/4, էջ 39-46,
- Մարգարյան (Հ.) 1992** - «Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ», *ՊԲՀ*, 1992/2-3, էջ 139-152,
- Մարգարյան (Հ.) 1994** - «Զաքարյանների ծագումը», *ՊԲՀ* 1994/1-2, էջ 156-175,
- Յովսեփեան (Գ.) 1969** - *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ*, Անթիլիաս,
- Ոսկեան (Հ. Հ.) 1940** - *Վասպուրական-Վանի վանքերը*, մաս Ա, Վիեննա,
- Տեր-Ղևոնդյան (Ա.) 1971** - «Զաքարիայի եւ Իվանեի արաբատառ արձանագրությունը Անրերդում», *ՊԲՀ* 1971/1, էջ 185-187,
- Bedrosian (R.) 1983** - "Amirspasalar", in: Joseph Reese Strayer (ed.), *Dictionary of the Middle Ages*;
- Eastmond (A.) 2012** - "Diplomatic Gifts: Women and Art as Imperial Commodities in the Thirteenth Century", *Liquid and Multiple: Individuals and Identities in the thirteenth-century Aegean*, G. Saint-Guillain, D. Stathokopoulos (eds.), Paris, Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies n° 35, p. 105-133;
- Eastmond (A.) 2017** - *Tamta's World: The Life and Encounters of a Medieval Noblewoman from the Middle East to Mongolia*, Cambridge University Press;
- Garsoïan (N.) 2012** - « Esquisse de l'évolution du *naxararut'wn* arménien durant l'inter règne (VIIe-IXe siècle) », *REArm* 34, p. 41-71;
- Garsoyan (N.) 1982** - "Armenian Social Structure", *Dictionnary of the Middle Ages*, J. Strayer, NY, p. 488-491;

- Greenwood (T.) 2004** - "A Corpus of Early Medieval Armenian Inscriptions", *Dumbarton Oaks Papers*, 58, 27-91;
- Kévorkian (R.), Mahé (J.-P.) 1988** - *Arménie: 3000 ans d'histoire*, MAJC, Marseille, (sous la rédaction de), p. 109-111;
- La Porta (S.) 2008-2009** - "Lineage, Legitimacy, and Loyalty in Post-Seljuk Armenia: A reassessment of the Sources of the Failed Ōrbēlean Revolt Against King Giorgi III of Georgia", *REArm* 31, p. 127-165;
- La Porta (S.) 2012** - "'The Kingdom and the Sultanate Were Conjoined': Legitimizing Land and Power in Armenia during the 12th and Early 13th Centuries", *REArm* 34, p. 73-118;
- La Porta (S.) 2013** - "Re-Constructing Armenia: Strategies of Co-Existence amongst Christians and Muslims in the Thirteenth Century", in B. Crostini, S. La Porta (eds.). *Negotiating Co-Existence: Communities, Cultures and Convivencia in Byzantine Society*, Trier, WVT Wissenschaftlicher Verlag, p.251-272;
- Limper (B.), 1980** - *Die Mongolen und die christlichen Völker der Kaukasus. Eine Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasiens im 13. und beginnenden 14. Jahrhundert*, PhD Dissertation (University of Köln), Köln;
- Mutafian (C.) 2009** - « La vie sexuelle des derniers rois d'Arménie », *Aramazd, Journal of Near Eastern Studies*, IV/1, p. 136-147;
- Mutafian (C.) 2012** - *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, t. I-II, Paris, Les Belles lettres;
- Pogossian (Z.) 2012** - "The Foundation of the Monastery of Sevan: a Case Study on Monasteries, Economy and Political Power in IX-X Century Armenia", *Le Valli dei Monaci*, Atti del convegno internazionale di studio (Roma-Subiaco 17-19 maggio 2010), a cura di L. Ermini Pani, Spoleto, p. 181-215;
- Pogossian (Z.) 2019** - "Women, Identity, and Power: A Review Essay of Antony Eastmond;
- Rapti (I.) 2014** - « Le mécénat des princesses arméniennes », E. Malamut, A. Nicolaïdès (dir.), *Impératrices, princesses, aristocrates et saintes souveraines: de l'Orient chrétien au Moyen Âge et au début des temps modernes*, Presse universitaire de Provence, p. 249-272;
- Tamta's World**", *Al-‘Uṣūr al-Wuṣṭā* 27: 233-266;
- Toumanoff (C.) 1963** - *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press;

Toumanoff (C.) 1976 - *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Roma, Edizioni Aquila;

Адонц (Н.) 1908 – Армения в эпоху Юстиняна. Политическое состояние на основе нахарарского строя, С.-Пб. [Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. кн. XI].

Նազենի Ղարիբյան, Հայ տոհմաձին տիկնանց իշխանական դիրքը եւ հավակնություններն ըստ միջնադարյան հիշատակագրերի

Տարսայիճ Օրբելյանը եւ Իսաչենի Հասան Զալալ Դոլայի դուստր Մինա Խաթունը. Իշխանական գույգի պալատի՝ այժմ կորած բարձրաքանդակ, որ հավանաբար զարդարում էր մուտքերից մեկի բարավորը. Եղեգիս, 1274. (Նկարը՝ ըստ Mutaflan 2012, t. II, pl. 31)